

38. Пасманник Д. Судьбы еврейского народа: проблемы еврейской общественности. – М., 1917. – С.110.

39. Гуменюк А. О. Етнічний склад міського населення ... – С.108.

40. Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Издания общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауза и Ефрона. – Т.5. – СПб., б.г. – С.739; Т.12. – С.648; Т.9. – С.511.

41. Населенные места Российской империи ... – С.17-29, 78-89, 158-170 (підр. наші).

42. Там же.

43. Там же. – С.160, 169, 168,167, 163, 165, 159; 29, 17, 20, 26, 29; 87, 82, 84.

І.В.Олійник

ПОМІЩИКИ І СЕЛЯНИ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1861–1914 рр.)

Проблема співіснування та взаємодії поміщиків і селян, цих надто відмінних у етнічному, культурному та економічному сенсі верств сільського населення Правобережної України 1861–1914 рр., неодноразово слугувала предметом наукових досліджень. Радянські історики, перш за все, наголошували на глибині тієї прірви, котра пролягала між селянським та поміщицьким господарством у сфері матеріального виробництва¹. Вражаюча диспропорція у розподілі земельних ресурсів, збереження “реліктів” феодальної епохи – ось ті головні економічні чинники, які, на переконання цих вчених, повсякчасно призводили до зростання кількості селянських рухів. Погоджуючись з думкою про далекий від справедливого поділ земельних угідь між польськими панами та українськими селянами, французький дослідник Д.Бовуа, водночас, пропонував звернути увагу на світоглядне, національне підґрунтя непорозумінь між цими станами². Ю.П.Прияжнюк підкреслював зневажливе ставлення пересічного українського селянина до панів, котрі “нічого не роблять”³. Об’єктивному розгляду даного питання сприяють сміливі висновки американського історика С.Л.Хокка стосовно вигідності для селянства фундаментальних зрушень у класових відносинах на селі у 1860-х роках, що були безпосереднім результатом політики самодержавства⁴.

З огляду на зазначене, не зайвим буде ще раз дослідити аграрні відносини у Південно-Західному краї з урахуванням особливостей світогляду як поміщиків, так і селян. У статті також йтиметься про окремі не-

достатньо вивчені аспекти раціональної господарської взаємодії між ними. Актуальність проблеми не викликає сумніву, адже ще й досі в Україні тривають пошуки найефективніших форм господарювання на землі.

Доля звільнених селян, передусім, залежала від характеру і динаміки земельних відносин між ними та землевласниками, котрим в перші десятиріччя після реформи належала більшість угідь. За уставними грамотами, складеними до подій 1863 року, площа селянської надільної землі в порівнянні з інвентарними нормами 1848 року зменшилась у Волинській губернії на 33,5 тис. дес., Київській – на 160,3 тис. дес., Подільській – на 344,8 тис. дес.⁵. Звичайно, це викликало невдоволення у селян, яким у своїй боротьбі з царським урядом прагнули скористатись польські поміщики. Вони обіцяли в разі перемоги повстання гарантувати селянам вічне право власності на землю, а безземельним надати по 1,5 дес. землі⁶.

Політична стратегія російського самодержавства теж ґрунтувалася на розумінні одвічного селянського прагнення володіти землею. Приборкання польських поміщиків “страхом та грішми” супроводжувалося певними поступками на користь селянства південно-західних губерній. 30 липня 1863 року видається відомий указ Олександра II, згідно з яким з 1 вересня 1863 року тимчасовозобов’язані селяни Правобережжя переходили до розряду селян-власників, уставні грамоти перетворювалися на викупні акти з одночасним збільшенням площі належної селянам землі на 842,4 тис. дес. Тобто до селян переходило 4238,9 тис. дес. (39,1%), а у поміщиків залишилось 6606,0 тис. дес. (60,9%)⁷. Окрім того, селянам надавались значні знижки на оголошену в інвентарях вартість землі. Іноді вони перевищували офіційно дозволені 20%, сягаючи 50% і більше. Так, у Київській губернії платня з десятини селянам зменшувалась з амплітудою від 22% до 69%⁸. Це викликало протести з боку поміщиків, як-от Поплавського, подання якого про обмеження рівня зниження селянських повинностей з садиб 5% та з польової землі 15% залишилось без задоволення⁹.

На перший погляд, вже з 1863 року шальки терезів у динаміці земельних відносин починають повільно схилятися у бік селянства Правобережжя. Адже дворянське землеволодіння тут з року в рік зменшувалось, хоча й не так помітно, як в інших українських губерніях. У 1905 р. воно сягало 4958 тис. дес., що на 25% нижче від рівня 1863 року¹⁰. Однак, коли врахувати той факт, що на 1905 рік шестимільйонне селянство Правобережжя займало лише на 1 млн. дес. більше, ніж 7 тис. землевласників, то стане цілком зрозумілим, на чиїх ланах знаходив своє застосування надлишок селянської робочої сили. Всього з 1877 по 1905 рік селяни Південно-Західного краю придбали 773 тис. десятин з 942 тис. дес. землі втраченої поміщиками. Частка селян в усьому приватновласницькому земле-

володінні Правобережжя у 1905 році становила 12,8%, тоді як у степових губерніях – 33,1%, а в лівобережних – 32,7%¹¹.

Окрім небажання більшості поміщиків продавати землю селянам, ще однією вагомою причиною повільних темпів збільшення особистої земельної власності селян виявилась відсутність в останніх капіталів. Селянський поземельний банк з 1885 року починає скуповувати землі у збанкрутілих дрібних поміщиків і продавати їх в кредит селянам, однак його послугами користувались переважно заможні селяни та селянські товариства. Доволі часто на заваді купівлі землі стояла елементарна необізнаність селянства. Відразу після запровадження реформи селяни, навіть маючи фінансові можливості, не поспішали купувати землю, бо були впевнені, що “все рівно дворянська земля буде їхньою власністю з часом”¹². Траплялись випадки, коли селян свідомо вводили в оману місцеві поміщики та їх орендарі. Так, у 1874 р. селянська громада містечка Сокільця Ушицького повіту Подільської губернії, зібравши усі необхідні кошти, так і не змогла придбати землі містечка з публічних торгів. У скарзі на ім’я генерал-губернатора селяни звинувачували у цьому сусідню орендну власницю с. Загорян А. Дейчман, котра, за сприяння свого чоловіка і місцевого священика Бохневича, ввела їх в оману, що ще не час з’являтися на торги і сама придбала маєток. Незабаром його було здано в оренду євреям, які визискували селян як працю, так і землею, користуючись чим за безцінь. Селянське прохання призначити новий продаж залишилось без задоволення¹³.

Лише на початку ХХ ст. були створені передумови для перетворення південно-західних губерній на регіон, де протягом 1911–1914 рр. найактивніше здійснювалась торгівля землею, що зумовлювалась столипінською політикою фінансової підтримки індивідуального селянського господарства. В результаті запровадження столипінської аграрної реформи зросли середні обсяги наділів: на Поділлі – з 3,8 до 6,4 дес., у Київській губернії – з 5,8 до 7,1 дес., на Волині – з 7,9 до 11,1 дес.¹⁴.

Коли простежити розвиток орендних відносин між поміщиками та селянами, то стане зрозумілим, що землевласники Південно-Західного краю надавали перевагу самостійному веденню господарства. Якщо вони і здавали маєтки в оренду, то великим капіталістичним орендарям, котрим селянство не складало жодної конкуренції. Посесори, цей своєрідний клас підприємців-орендарів, займались лихварством землею переважно у формі суборенди. Т.І.Осадчий підрахував, що за такої системи оренди “вся вкладена праця селянина виявляється даремною”¹⁵. Власне, селянська оренда відігравала на Правобережжі незначну роль; досить сказати, що у половині повітів Подільської губернії вона не становила й одного відсотку

стосовно площі надільних земель, а в деяких повітах була зовсім відсутня. У “Київських губернських відомостях” за 1867 рік читаємо про те, що оренда надзвичайно поширена, євреї посунули у цьому сенсі поляків, а орендарів-селян відомо лише два приклади¹⁶.

Нерідко орендні відносини закріплювались так званим “домашнім контрактом”, тобто усною домовленістю. Чинність такої угоди орендодавець міг призупинити коли завгодно. Зустрічаємо скарги селян на те, що їх позбавлено оренди відразу ж після приведення до ладу землі з-під лісу чи закінчення неврожайних років¹⁷. Архівні джерела містять безліч прикладів непорозумінь між орендарями та селянством. Так, у травні 1887 р. генерал-губернатор Дрентельн доручив своїм підлеглим з’ясувати усі обставини, пов’язані з діяльністю євреїв-орендарів Віленських, мешканців м. Чернобиля Радомишльського повіту Київської губернії. Віленські займалися продажем орендованих поміщицьких маєтків селянам. Вони продали селянам Чернігівської губернії сервітутні землі, що входили до складу маєтку с. Колибань. Селяни у складі 32 родин спорудили будинки на придбаній землі та згодом виявилися настільки обібраними Віленськими, що вимушені були залишити домівки та “йти за Амур”¹⁸. У 1913 році селяни с. Суємці Ізяславського повіту Волинської губернії завадили орендареві Липковському зорати землю (97 дес.), котра межувала з селянськими полями і була спірною між ними та землевласником графом Потоцьким. Вони використовували її як випас і вимагали призупинити оранку до з’ясування приналежності землі. Липковський погодився та лише за умови, що в двотижневий термін селяни матимуть усі необхідні документи на володіння ділянкою¹⁹.

Зазвичай, навіть відповідні документальні рішення не захищали селян від конфліктів з орендарями і управляючими. У 1914 році, незважаючи на наявність у селянської громади с. Малі Цвільки Новоград-Волинського повіту рішення Київської судової палати, де дозволявся випас худоби на поміщицьких угіддях, управляючий маєтком Й. Шапіро всю худобу, яка опинялась на сервітутних полях захоплював і зачиняв на 2–3 дні, допоки не отримував викупу. Орендар цього маєтку Русецький у розмові з селянами лаконічно порадив їм “викинути свої права за вікно”²⁰. Чимало прикладів непорозумінь між поляками-орендарями та селянами наводить і Д. Бова²¹.

Рух землі між поміщицьким і селянським господарством міг розгорнутися ширше та його гальмувало збереження системи сервітутів. У 1869 р. не розмежованих маєтків на Правобережжі було 6254 або 80,4%²². Правом сервітутів користувались 54% селян Київської та Подільської губерній та 71% Волинської губернії²³. Існувало 20 видів різних сервітутів, найбільш

розповсюдженими з них були толока, спільний вигін, сіножаті, випас худоби у лісах, риболовля. У ліквідації сервітутів були зацікавлені як селяни, так і поміщики. Селяни, вимагаючи розмежування земель, сподівались отримати відповідну компенсацію від поміщиків за втрату сервітутів. Поміщиками так само керував матеріальний інтерес, пов'язаний зі зростанням цін на землю, а отже, на сіножаті, випаси та ін.

У радянській історіографії побувала думка, що усі поміщики намагалися позбавити селян сервітутних прав без жодної компенсації, або кидаючи їм незначні подачки. Та кожне правило має свої винятки. Про це свідчить проект розмежування маєтку с.Посухівки Уманського повіту Київської губернії, запропонований у 1908 році поміщиком Ю.Ю.Бржозовським. Розглянемо його детальніше. Маючи потребу продати 130 дес. землі, поміщик запропонував їх купівлю селянам при дотриманні двох умов: по-перше, кожен бажаючий придбати землю мусить продати свою садибу і наділ сусідам та переселитися на хутір і з відповідно більшою кількістю придбаної у поміщика землі; по-друге, поміщик бажав розмежувати понад 32 десятини спільного випасу. За уставною грамотою йому з них належало 16 дес., однак, поміщик погоджувався залишити собі тільки 7 або 8 дес., які входили клином у його поля і прилягали до садиби, а решту 8 або 9 дес. з млином передати у власність селян. Окрім того, він пропонував селянам одну з поміщицьких садиб, яка після смерті його батька належатиме їм, тобто погоджувався поступитися своїм майном вартістю в 6 тис. руб. Цей проект був вигідним як для поміщика, так і для селян. Відразу ж серед них з'явилась значна кількість його прихильників та група опонентів на чолі з П.Адріянчуком. На сході села прихильники розмежування були проголошені "панськими підлизниками", їх обіцяли побити, а згодом домогтися визнання всього вигону селянським. Проект так і залишився на папері²⁴.

Право селянського випасу на толоці для небагатих поміщиків було досить обтяжливим, так як худоби у селян налічувалось значно більше. Великі землевласники та їх орендарі на початок ХХ ст. фактично ліквідували сервітут спільного випасу на толоці шляхом запровадження відмінної від трьохпільної сівозміни, як це сталося у помісті Терещенка (с.Любомирка, Чигиринського повіту Київської губернії). Іншим популярним методом усунення цього сервітуту було розведення землевласниками отар овець, котрі швидко перетворювали толоку на абсолютно непридатну для випасу селянської худоби площу²⁵. Селяни відповідали на це потравами посівів на паровій зміні, підпалами зібраних з неї скирт.

Значною часткою свого економічного існування пересічний селянин краю завдячував зв'язкам з сусіднім поміщицьким господарством. За підрахунками Осадчого, наприкінці ХІХ ст. правобережні селяни заробляли

щорічно у поміщицьких маєтках десь 40–50 мільйонів рублів²⁶. На Поділлі, щоб поповнити річний дефіцит бюджету малоземельного селянського господарства (67–75 руб.), чоловік мусив продавати свою працю 190 днів, а дружина 90 днів на рік. Тоді як у середняцькому господарстві аналогічна сума становила 55 руб., а у випадку пристойного врожаю фруктів ще й скорочувалася наполовину²⁷. Тільки заможні господарства (не більше 10% селянських дворів) могли претендувати на економічну самостійність. Заможні селяни погоджувалися працювати в наймах з власним плугом не інакше як за певну кількість орної землі чи пасовища, але ніколи за гроші. Особливо землевласники цінували вправних сіячів, які у переважній своїй більшості були заможними господарями і йшли сіяти до поміщика не задля заробітку, а щоб виявити цим сусідську увагу. Засів такого сіяча неможливо було відрізнити від машинного. Саме селяни вказували поміщикам на помилки землемірів, адже точно визначали розмір засіяної площі за кількістю витраченого зерна.

Селянська праця стала основою економічної могутності капіталістичних поміщицьких господарств Правобережжя. Під час жнив попит на неї часто перевищував пропозицію. Землевласники, щоб вчасно зібрати збіжжя, мусили подбати про це заздалегідь: надавати селянам сіножаті та випаси, кредитувати грошми. У численних описах правобережних маєтків з приводу якості найманої праці зустрічаємо такі заяви: “Робітники не дуже справні, але лінивими та недбайливими їх називати не варто. Системою нагород і гуманними засобами можна досягнути багато.” Наприкінці 90-х років у Гайсинському повіті Київської губернії поміщицькі господарства не відрізнялись особливим застосуванням машин, а тому гостро потребували найманої праці. Серед підприємців помічалась своєрідна конкуренція за найманого робітника: іноді навіть не у формі збільшення заробітної платні, а у вигляді найму музик під час роботи, частування горілкою, роздачі “премій”, влаштування лотерей тощо²⁸.

До цієї конкуренції поволі почали долучатися й заможні селяни. Обстеження, проведене земством Подільської губернії в 1914 р., свідчить, що найм робочої сили був для них звичним явищем. На платню поденним робітникам селяни витрачали більше коштів. Так, чоловікові на своїй харчах у селян платили 50 коп. на день, а в поміщицьких господарствах – 41 коп.²⁹.

Досить багато відомо про безправне становище та важкі умови праці сільських наймитів. Значно менше знаємо про позитивний вплив найманої праці у поміщицьких економіях на селянське господарство. Між поміщицьким та селянським господарствам склався своєрідний розподіл у вирощуванні сільськогосподарських культур. На долю селян припадала

майже вся культура ярових хлібів (овес, ячмінь, жито), тоді як поміщики вирощували переважно озимі та технічні культури (пшениця, цукрові буряки, льон). Врожайність на поміщицьких полях була значно кращою, зокрема врожай цукрового буряку в 1904–1908 рр. у поміщицькому господарстві був на 50% вищим, ніж у селянському³⁰. Загалом, середня врожайність на економічних посівах в 1901–1910 рр. була вищою від селянських в Київській губернії на 10–13, Подільській – на 10–16, Волинській на 4–9 пудів з десятини³¹.

Працюючи на поміщика, селянин міг познайомитися з новими агротехнологіями і, наскільки це можливо, перенести їх у своє господарство. Цей досвід став не останнім чинником у розповсюдженні серед селян залізних плугів місцевого виробництва та плугів Сакка, мінеральних добрив тощо. За врожайністю селянських полів Київська губернія займала перше місце серед губерній європейської Росії, Подільська – третє³². Запровадженню нововведень перешкоджало селянське малоземелля та відсутність капіталів. Та навіть за таких умов окремі селяни досягали вагомих економічних результатів. Чи міг передбачити старенький господар О. Помірський, котрий ледве зводив кінці з кінцями, що його старший син, наймит пана Рудницького Іван, знайде шлях до порятунку родинного господарства? У наймах І. Помірський вивчив основи бджільництва й у 1904 р. переконав батька придбати 2 дупланки з бджолами. За дев'ять років пасіка Помірських нараховувала вже 122 вулики, які давали біля 570 руб. прибутку на рік, а пан Рудницький став замовником кількох вуликів, виготовлених його учнем³³.

Окремі поміщики дбали про підвищення сільськогосподарської обізнаності селян. Так при Мошно-Городищенському маєтку Балашової існувала сільськогосподарська школа першого розряду на 100 дітей та вечірні сільськогосподарські курси³⁴. Вже згадуваний поміщик Бржозовський організував так звану “Посухівську громадську вигоду”, до складу якої входило кілька установ: безвідсоткова позичкова каса для селян, медично-ветеринарна амбулаторія, злучний пункт, склад сільськогосподарських знарядь, якими селяни користувались безкоштовно. Поміщик розповсюджував літературу з питань сільського господарства, а також надавав безкоштовні юридичні послуги. Протягом 1907–1908 рр. у маєтку не сталося не тільки жодного підпалу чи отрави, а й навіть серйозної крадіжки³⁵. Однак, у переважній більшості випадків селянам, замкненим у своїх невеличких наділах, нічого не залишалося, як грабувати панське сіно, солону, очерет, рибу. Крадіжки збіжжя траплялися досить рідко, як правило, у посушливі роки. Це пояснюється безпосереднім переконанням селян щодо недоторканості рухомої власності, здобутої людською працею³⁶.

Значно менше відомо про крадіжки селянської власності поміщиками, хоча й вони траплялись. Так, селянин села Баштанівки Ольгопільського повіту Подільської губернії звертався до генерал-губернатора зі скаргою на дворян Єловицьких, котрі продаючи у 1888 р. свій ліс, зрубали 400 дубів з ділянки, що за уставною грамотою належала селу³⁷.

Отже, у досліджуваний період селянство Правобережної України, чисельність якого зростала надзвичайно швидко, відчувало гостру потребу в землі. Не маючи змоги повністю використовувати свою робочу силу на власних земельних ділянках, селяни дешево продавали її у поміщицькому господарстві. Якщо брати суто економічний бік справи, то дешева селянська наймана праця виявилась потужним чинником розвитку капіталістичних відносин у краї. Водночас хвилі селянського невдоволення змусили окремих поміщиків замислитись над суттю своїх взаємин з селянством, більш чутливо реагувати на його матеріальні та духовні потреби. Відчуження поміщицьких земель могло дати лише тимчасовий ефект зняття соціальної напруги. Після передачі селянам усіх дворянських та інших земель наділи зросли б до 6,35 дес., а з поправкою на приріст населення у 5%, до 6,03 дес.³⁸. Тобто зростання селянських наділів не було б дуже відчутним. При цьому порушувався принцип приватної власності на землю, за яким кожний селянин мав гарантію недоторканості усього заробленого його працею. Спонукають до роздумів твердження багатьох економістів про те, що якби еволюційний процес ліквідації поміщицького землеволодіння і його перехід до селян не було перервано, то на терені колишньої Російської імперії вже у 30–40-х р. ХХ ст. не залишилося би скільки-небудь помітного дворянського землеволодіння. Тобто остаточна заміна земельного власника, яка трапилась внаслідок більшовистської революції, сталася б дещо пізніше, але за значно сприятливіших умов для селянського господарства. У майбутньому варто спробувати використати можливості сучасних комп'ютерних технологій для створення і аналізу саме такої моделі розвитку аграрних відносин між поміщиками та селянами. Окремого дослідження потребує й так званий “людський капітал”, тобто здатність представників обох станів ефективно управляти власним господарством.

Примітки

1. *Леценко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968; *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине после отмены крепостничества, 1866-1990. – Днепропетровск, 1960.
2. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914 р. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
3. *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталіс-

тичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.23-32.

4. *Хокк С.Л.* Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.28-54.

5. *Осадчий Т.И.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии, Вольни). – К., 1899. – С.40-41; *Рихтер Д.* Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещицких крестьян и о сервитутах в юго и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – №39. – С.341.

6. *Геринович В.* Кам'янецьчина. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський, 1927. – С.100.

7. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні реформи на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – С.109-112.

8. О характере землевладения и размере крестьянских повинностей // Киевские губернские ведомости. – 1867. – №2. – С.8.

9. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 228. – Оп.1. – Спр.465. – Арк.3-5.

10. Підраховано на основі даних “Статистики землевладения 1905 года”, губернії: Київська, Подільська, Волинська.

11. *Теплицький В.П.* Назв. праця. – С.203.

12. Аграрный вопрос. Сборник статей. – М., 1906. – Т. 1. – С.36.

13. Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 829. – Спр. 507. – Арк. 5 – 6.

14. *Власюк І.М.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України / Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир, 2000. – С.40.

15. *Осадчий Т.И.* Указ. соч. – С.61.

16. О характере землевладения и размере крестьянских повинностей // Киевские губернские ведомости. – 1867. – №2. – С.8.

17. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 342. – Арк. 11; Там же. – Ф. 442. – Оп. 702. – Спр. 22. – Арк. 1-2; *Савостьянов А.А.* Очерк хозяйственного быта двух поселений в Гайсинском уезде Подольской губернии // Осадчий Т.И. Указ. соч. – К., 1899. – С.102.

18. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 540. – Спр. 88. – Арк. 1.

19. Там же. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 21-22.

20. Там же. – Спр. 163. – Арк. 7-8.

21. *Бовуа Д.* Назв. праця. – С.120.

22. *Пойда Д.П.* Указ. соч. – С.58.

23. *Рихтер Д.* Указ. соч. – С.587.

24. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 7. – Арк. 25–26зв.

25. *Шильдер-Шульднер Н.Ю.* Из Юго-Западного края. Современное положение и назревающие вопросы. – К., 1896. – С.10-11; *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908. – Вып.1. К освещению хуторского вопроса. – С.20-21.
26. *Осадчий Т.И.* Указ. соч. – С.66.
27. *Савостьянов А.А.* Указ. соч. – С.87-90.
28. Там же. – С. 113.
29. КПМДА – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 2983. – Арк. 85-104.
30. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1912. – Вып. V. Крестьянские плантации сахарной свеклы. – С.36.
31. *Леценко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968. – С.57.
32. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908. – Вып.1. К освещению хуторского вопроса. – С. 50-51.
33. *Лець-Запартович И.А.* Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №24. – С. 34-38.
34. *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – К., 1930. – Т.ІІ. – С.15.
35. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 7. – Арк. 20-22.
36. *Рильський Р.* К изучению украинского народного мировоззрения. Экономическое отношение. – К., 1903. – С.24-25.
37. ЦДІАКУ. – Ф.442. – Оп.702. – Спр.22. – Арк. 3.
38. *Фролов В.И.* Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917. – С.2.

В.А.Дубінський

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В НАДДНІПРЯНЩИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (на матеріалах публіцистики 1905–1907 рр.)

На початку ХХ ст. М. Грушевський активно включився в обговорення шляхів реформування російського суспільства. У його ідеях важливе місце займала аграрна проблематика. І якщо до 1905 р. він працював переважно в культурно-просвітницькій сфері, то з початком революції поринув у вир громадсько-політичного життя. Це проявилось, насамперед, у його активній, плідній публіцистичній діяльності. Саме з цього часу, і саме завдяки